

“Кыргыз” энчилүү атынын таралуу аймактары

1.1. Кыргыздар жана саха-якуттар

**...алар (якутар) Байкал көлү, андан аркы түздүктөр
аркылуу кыргыздар менен байланынышта болушкан...
Я.И.Линденау. 1773-1743 жж.**

«Кыргыз» энчилүү атынын (этнокомпонентинин) таралуу ареалы түндүгү Сибирдеги саха-якуттар жашаган аймакка, чыгышы – Ыраакы Чыгыштагы Хэйлунцзянь провинциясы, түштүгү – Түштүк Сибирь, Монголиядан КЭРдин Ганьсу, Шэньси, Тибет, Гиндикуш аймактарына, батышы Астрахань, Крым жарым аралы жана Молдовага чейин чөлкөмдөргө созулат. Бул мисалдар даректүү тарыхый, илимий булактар менен бекемделет. “Кыргыз” энчилүү аттарынын (этнонимдер, топонимдер, гидронимдер, оронимдер ж.б.) таралуу географиясы байыркы жана орто кылымдар доорлорундагы кыргыз тектүү уруулардын зор аймактагы миграцияларын чагылдырат. Ошол эле учурда “кыргыз” этнокомпоненттеринин башка элдердин этникалык тарыхындагы ролун да аныктайт.

Кыргыздардын жана саха-якуттардын этникалык жакын алакаларын күнүмдүк колдонгон лексикадан, энчилүү аттардан, каада-салттардан, негизгиси элдин калың катмарын сиңген фольклордун маалыматтарынан алууга болот. Кыргыздар менен якуттардын этникалык жана маданий байланыштары илим адамдарынын бир нече кылымдардан кызыктырып келет. Бир нече тарыхчы-этнограф изилдөөчүлөрдүн муундары Борбордук Азия жана Түштүк Сибирдин аймактары якуттардын материалдык жана руханий маданияттарынын, этностук тарыхынын башаты жана өнүгүүсүнүн бешиги болуп келгенин белгилешет. Географиялык жактан өтө ыраакта жайгашкандыгына карабастан кыргыздар менен якуттардын этникалык тарыхынын башаты жана өз ара этногенетикалык алакалары дал ушул аталган аймактар аркылуу өткөн.

Аянты үч миллион чарчы километр болгон эбегейсиз зор мейкиндикте жарым миллионго жетпеген саха-якут эли жашайт. Андан түндүктө, Арктика аймагында түрк тилдүү долгандар деген этнографиялык топ жашап келет. Айрым этнограф-тарыхчылар долгандарды саха-якуттардын бир бөлүгү катары карап келишери маалым. Якуттар өздөрүн «саха» деп аташат жана этнонимдин так мааниси азыркыга чейин талаш-тартыштарды туудуртуп келет. Саха-якуттар салтанаттуу учурларда өздөрүн «урянхайлар» деп да аташары маалым.

Колдо болгон маалыматтарга таянсак, кыргыздар бүгүнкү саха-якуттардын ата-бабалары менен аз дегенде орто кылымдардын эрте мезгилдеринен (6-9 кк.) тарыхый-этникалык, маданий байланышта болуп келишкен. Калыптанып калган илимий көз караштарга жана салттарга ылайык якут (саха) этномаданиятынын түпкү башатын енисей кыргыздары менен кошуна жашаган курыкандар (кыт.хурыхэн) менен байланыштырып жүрүшөт. Курыкан маданий чөлкөмүнө б.з. VI – X кк. Прибайкальеден тартып (Селенгинин төмөнкү агымы, Баргузин өрөөнүнө, Ангарадан - Балаганга чейин, Тункин крайынан Лена дарыясынын жогорку агымына) жана ага чектеш аймактар кирген. X – XI кк. курыкандардын бир бөлүгү монгол тилдүү уруулардын кысымы астында Лена дарыясынын ортоңку агымдарына көчүп өтүшүп, тунгус-маньжур тилдүү урууларды, юкагирлерди өз курамына сиңиришкен. Натыйжада, саха-якуттардын этностук жүзүнүн калыптануусу түрк тилдүү уруулардын, монголдордун жана тунгустардын узак убакыттар бою созулган тарыхый-маданий байланыштарынын негизинде калыптанган. Бирок, саха-якуттардын этникалык калыптануу процесси түрк этнокомпонентинин басымдуулугу астында өткөн. Атактуу археолог А.П.Окладниковдун белгилегенине караганда якуттардын алгачкы мекени Борбордук жана Түштүк Сибирь, экинчи мекени – Байкал аймагы, үчүнчү мекени – бүгүнкү Якутия болуп калды (Окладников 1955, 227). Ошол эле учурда саха-якуттардын ата-бабалары болгон курыкандардын Байкал тараптан Ленанын төмөнкү агымдарына карай журт которуусу илимде алгылыктуу иликтенген (Чороев 1995,90-103).

Саха-Якут Республикасы

Кыргыздар менен якуттардын этникалык алакалары боюнча эң алгачкы пикирди Экинчи Камчатка экспедициясынын катышуучусу (1733-1743 жж) Я.И.Линденау айткан.

“Байкал көлүнө жакын жайгашкан сегиз уруулуу якуттар талаа менен, андан ары кыргыздар менен байланышат” – деп жазган. Мында өзгөчө 1842-1845 жж. Сибирь экспедициясынын жетекчиси А.Ф.Миддендорфтун айткан пикирине көңүл буруу зарыл. Ал өзүнүн “Сибирдин тундугүнө жана чыгышына уюштурулган саякат” аттуу илимий эмгегинде “алгач якуттарга илимий экспедиция уюштуруудан алды, оболу кыргыздарды, андан соң буряттарды терең изилдөө зарыл, андан соң буряттарды астейдил иликтөө өз натыйжалардын берет” деген маанилүү сунушун айткан. Илимпоз ар кандай салыштырып-изилдөө ыкмаларын колдонуу менен аталган элдер кайсыл заманда “өз ара ажырашканын” аныктоого болот деген пикирин айткан (караңыз: Сапалова 2010, 12).

Академик А.П.Окладников Сибирдеги жана Кыргызстандагы археологиялык илимий экспедицияларга катышып (жетектөөчү катары), якуттардын түпкү ата-бабалары болгон түрк тилдүү курыкандар Алтай жана Минуса ойдуңунун калктары менен бир тарыхый-маданий региондо өнүккөндүгүн белгилеген; андан этногенетикалык жалпылыктарды, матераилдык маданиятынан, чарбасынан, социалдык түзүлүшүнөн, тилдеринен, диний ишенимдеринен, маданиятынан, искусствосунан окшоштуктарды көрө алган. Таанымал академик Ленадан табылган айрым эстеликтер менен Енисейдеги руникалык жазуулардын генетикалык жалпылыгына да көңүл бөлгөн. Курыкандар бир гана кыргыздар менен эмес, байыркы уйгур уруулары менен да алакада болушкан.

Н.М. Мартьянов музейиндеги кыргыз жоокерлеринин жебелери (VI-XVII кк). Минусинск шаары. Новосибирь облусу

Бүгүнкү саха-якуттардын орто кылымдардагы кыргыздардын кошунасы болгон курыкандар менен этнографиялык байланышы, уйгурлар менен алакалары шамандардын

“кара далы тогуз уйгур” же “кара далы болгон тогуз уйгур кыздары” деген диний-ритуалдык дубаларында да чагылдырылат. Уламыштарда саха-якуттардын болмуштуу ата-бабалары болгон Омогой жана Эллей кыргыз уруусунан чыккан качкындар катары баяндалат (Чороев 1995,95). Якуттардын келип чыгышы боюнча болмуштарда “кыргыз” уруусу жана анын теги Енисейдин жогорку агымы тарабы экендиги баяндалат. Илим адамдары эл арасында айтылган болмуштагы ири мүйүздүү мал, жылкылар тууралуу маалыматтарды параллел катары келтиришет. Ал болмуштарда өлүктөрүн өрттөп көмгөн эл туурасында айтылат. Бул, болжолу енисей кыргыздары тууралуу айтылган болмуш болуусу ыктымал.

Курыкандар тууралуу (“фури”) мусулман булагы “Худуд ал-Аламда” – Ааламдын чектери”) да баяндалат. Тарыхый жазма булак фурилерди (курукандарды) кыргыздардын бир бөлүгү катары сүрөттөгөн (Караев 1994,43). Кыргыз этнографы И.Б.Молдобаев өз иликтөөлөрүндө кыргыздар якуттардын ата-бабаларынын бири болгондугун белгилейт. В.Ф.Трошанскийдин 1902-ж. жазылган «Эволюция черной веры (шаманства)» аттуу китебинде: «якуттар үч миң чакырым түштүк тарапта жайгашкан Иркутск деген жерден» келишкендиги жөнүндө уламыштарда кыйыр эскерилген. “...*Кыргыз Сарабай Тойон* татар аялы Сайсара менен өз мекенинен түндүк тарапка сапарга чыгышат. Кыргыз Сарабай Тойон жолдо көз жумат, жесири болсо балдарын алып Лена дарыясына Сайсара суусу куйган (дарыя ошол аялдын атынан калган) жерге (азыркы Якутск шаары) келип жашап калышат экен (Березкин 1987,18; Молдобаев 1995,131-132).

Лена дарыясынын бассейни. Саха-якуттардын ата-бабалары ушул дарыянын агымы менен журт которушкан

Якуттардын тарыхын изилдеген И.Е.Зыков байыркы курыкан жана енисей кыргыздарынын ортосундагы этникалык терең алакаларды аска-таш бетиндеги сүрөттөрдөн, рун сымал жазуулардагы, уруулук эн тамгалардагы, сөөк коюу салты жана өлүктү өрттөп көмүү расмилеринен көрүүгө боло тургандыгын жазат. Автор *Таитык* жана *Курыкан* маданияттарынын теги бир экендигин белгилейт (Зыков 1973,26). Ушул эле автор “*кыргыз*” термини боюнча илим үчүн өтө жүйөлү пикирин улантат: “...түрк-монгол тилдерине “согуш”, “согуштук аракеттер”, “аскер” деген маанини туюнткан “серии” деген терминди колдонуп жүрүшөт. Якут тилинде бул термин менен катар “кыргыз”, “кыргыз уйэте” деген сөздөр “согуш” деген маанилерди түшүндүрөт. “Кыргыз уйэте” – орустар басып киргенге чейинки якут урууларынын өз ара чабышууларын да чагылдырышы мүмкүн. Саха-якут уламыштарында “кыргызтар”, “кыргыз дьоно” (“кыргыз адамдары”) сөздөрү бөтөн, чоочун, тышкы душман урууларын туюнтат. Бул изилдөөчүнүн якут тилиндеги “кыргыз” деген терминге так аныктама берген көз карашына кошулса болот. Демек, жогорудагы келтирилген терминологиялык түшүндүрмөлөр, тарыхый-этнографиялык параллелдер саха-якуттардын тарыхый эс-тутумунда байыркы мезгилдерде кыргыздар менен кошуна, алакалаш жашаган доор чагылдырылат деген тыянакка келүүгө болот. Кытай булактары байыркы кыргыздардын курыкандар менен дайыма согуш абалында болушкандыгын кыйыр кабарлашат.

Бул илимий проблема тарыхчы А.И.Гоголевдин изилдөөлөрүндө андан ары өнүктүрүлгөн. Бүгүнкү саха-якуттардын ичинде «кыргыз» этноними учурабаганы менен, саха-якут тилинде «*кыргызтар*», «*кыргыз сэриитэ*», «*кыргыз етэхтере*» сыяктуу сөздөр күнүмдүк жашоодо жыш колдонулган терминдер арбын кездешет. Дагы бир якутаануучу М.С.Иванов саха-якуттардын «кыргыз» уруусу жана анын локализациясы тууралуу маселеде өзү тарабынан эл ичинен жыйналган талаа маалыматтарынын, якут тилинде кездешкен «кыргыз» сөздөрүнүн этимологиялык маани-мазмундарынын негизине изилдөөлөрдү жүргүзүп, «кыргыз», «кыргыдай» сыяктуу өтө жыш кездешкен топонимикалык маалыматарга параллел келтирет. Изилдөөчүнүн пикиринде енисей кыргыздарынын айрым бир бөлүктөрү Лена дарыясынын ортоңку агымына Түштүк Сибирден көчүп келген жана саха-якуттардын этникалык тарыхына, бул элдин этностук жүзүнүн калыптануусуна салым кошкон деген тыянагын айткан (Иванов 1980,63-68; 1985, 36-40).

Кыргыздардын сол канат уруулук бирикмесине кирген саруу уруусунун курамында *алакчын* (*алакчындар*) аттуу ири уруктар тобу бар. Алакчындар кыргыздардын ичиндеги эң байыркы уруулардын бири. Алар кытай булактарында («бома») «ала аттуулар уруусу,

эли» деген ат менен белгилүү. Бомалар (алакчындар) бир тарабынан кыргыздар, түндүк тарабынан курыкандар менен кошуна жашашкандыгы маалым. Якуттардын олонхолорунда (элдик оозеки жана жазма дастандар, жомоктор) Аан Алахчын аттуу жердин мифологиялык кожоюну тууралуу уламыштар баяндалат. Бул мисал саха-якуттардын этникалык эс-тутумунда Түштүк Сибирде кошуна жашаган Алакчындар жөнүндөгү маалыматтар сакталып калгандыгын байкоого болот.

1937-ж. Якутскиде изилдөөчү С.И.Боло Д.Н.Никифоров аттуу жергиликтүү жашоочунун оозунан «кыргыз уруусу» («Кыргыз омок») деген санжыра жазып алган: «Омогой Баая» жана Элтой Боотурлар башкарган мезгилде түштүктөгү өлкөдөн **«кыргыз уруусу»** жылкы жана ири мүйүздүү малдар менен көчүп келишет. **«Кыргыз»** уруусунун бул өлкөдөгү саны анчалык көп эмес эле. Эгер кимдир бирөө көз жумса, жылкынын ич майы менен сөөктү майлашып, атайын оюп жасалган жыгач табытка салышчу. Токой ичинде жыйналышып, атайын багышталып түлөө өткөрүү учурунда диний-ритуалдык даярдалган тамакты жешчү. Андан соң, маркумду тирүү мезгилиндеги топтогон өз байлыгы менен ошол жерде өрттөп салышчу. Алар бул салтты «сөөк коюлду» деп аташат (Исторические предания и рассказы якутов. Ч.1, 1960, 94; Молдобаев 1995, 132). Болжолу, бул сөөк коюу салтынын байыркы кыргыздар менен түз байланышы бар сыяктанат.

«Кыргыз уруусу» жөнүндө санжыраларды Көбөй жана Якутиянын башка аймактарынан да учуратууга болот: *«Кыргыстаах уругу Вилюйдан ооп келишти. Алар өздөрүн кыргыз-якуттарбыз, тегибиз Кыргыздай уругунанбыз деп билдиришти...»*. Санжыра Кобяйда жашаган **«кыргыз»** уругу жөнүндөгү маалыматы менен баалуу. Экинчиден, санжыра кыргыз жана Кыргыздай этнонимдерин салыштыруу аркылуу да кызыгууну жаратат. Н.А.Аристов өз учурунда «кыргыздай» терминин «кыргыз» этнониминин якут-бурятча аталышы катары караган (Иванов М.С. Предание о роде Кыргыз//Мифология народов Якутии, 1980, 65; Молдобаев 1995, 132). Жогорудагы маалыматтар кыргыздар менен географиялык жактан өтө ыраакта жашаган саха-якуттардын орто кылымдар мезгилиндеги тарыхый-этникалык, маданий байланыштарын чагылдырат. Ошол эле учурда бул фольклордук-этнографиялык даректер, илимий маалыматтар кыргыз этнокомпонентинин Лена дарыясынын ортоңку агымына кайсыл доордо барып калышкандыктарын жана саха-якуттардын этностук жүзүнө тийгизген таасирин ачып көрсөтөт.

1.2. Хакасиядагы “кыргыз” энчилүү аттары

Минуса (хак. Мөңі-Суг) ойдуңун жана ага жамаатташ аймактарды мекендеп келген хакастар “енисей кыргыздары” деп аталган байыркы кыргыздардын түз урпактары экендиги илимде эбак далилденген. Кыргыз этносунун жүзү, маданиятынын, экономикасынын (чарбалык уклады) негизи калыптанган бул аймакта кыргыз тарыхынын эң бир орчундуу доорлору өткөн. Аз дегенде б.з.ч. 203-201 жж. эскерилген “кыргыз” этноними бул аймакта бүгүн да өз жашоосун улантып келет. Орто кылымдардагы Кыргыз каганатынын борбордук бөлүгүн же Ортолук Енисей ойдуңун ээлеген бүгүнкү Хакасия тарыхый-этнографиялык маанилүү аймак болуп эсептелет. Кара кытай (кара кидан), найман, монгол чабуулдары, өзгөчө, кыргыздардын монголдордун ич ара согуштук кагылышууларына катышуусу чарбалык-экономикалык, демографиялык терс маселелердин келип чыгуусуна шарт түзгөн. Кылымдар бою калыптанган чарбалык уклад бузулуп, экономикалык байланыштар начарлап, соода токтогон, атактуу “кыргыз металлургиясы” терең кризиске кабылган эле. Кыргыздардын бир нече ирет көтөрүлүшү, монголдордун Кытайдагы Юань династиясынын кыргыздарды башка жерлерге көчүрүү саясаты, согуш менен кошо келген жугуштуу эпидемия демографиялык жактан сокку урган. Бул этнодемографиялык татаал маселе кийинки доорлордо деле сакталып кала берген. 1703-ж. Жунгар хандыгы кыргыздарды азыркы Тарбагатайга зордоп көчүргөндө енисей кыргыздары 4 миң түтүндү (20-25 миң киши) гана түзгөн. Ошентсе да, кыргыздар бул аймакта басымдуулук кылуучу этностук топ бойдон жашоосун уланта беришкен.

Атактуу кыргыз вазалары (кумаралары). Н.М.Мартьянов музейи. Минусинск ш.

Теңир-Тоо жана Саян-Алтай тоо кыркаларын байырлаган элдердин (кыргыз жана хакастар) өз ара этностук-маданий байланыштарын иликтөөчүлөр 200 жылдан ашуун убакыттан бери козгоп келе жатышат. Ырас, орто кылымдарда аталган аймактарда

«кыргыз» деген жалпы этноним менен аталган этносаясий бирикмелер болгондугу белгилүү. «Тадар» жана «хакас» терминдери жана алардын келип чыгышы тууралуу изилдөө эмгектин башка бөлүгүндө берилмекчи. Хакастар учурда айрым этникалык, тилдик өзгөчөлүктөрү бар төрт этнографиялык топко бөлүнүшөт: качиндер (хааш, хаас), сагай, бельтир, кызыл, койбал. Бүгүнкү Хакас-Минуса ойдуңу орус жазма булактарында (архивдик документтер) XVII-XVIII кк. «Кыргыз өлкөсү», «Кыргыз жергеси» деп аталып келгенин жазма булактар кенен чагылдырат.

Кыргыздардын жана хакастардын тарыхый-этникалык, маданий байланыштарынын хронологиясын болжол менен V к. орто ченинен (кыргыздардын Минуса, Тува ойдуңуна журт которгон мезгили) XVIII к. баш чендерине (1708-ж.) чейинки мезгилди кароого болот. Бир катар тарыхый булактардагы, илимий адабияттардагы маалыматарга таянып, кыргыз-хакас этникалык алакаларынын тамыры терең, алар енисейлик кыргыздардын негизги бөлүгүнүн Теңир-Тоого жана ага чектешкен аймактарга журт которгон мезгилине чейин бирдиктүү тарыхый кыртышка ээ болгондугун байкоого болот.

Хакастардын учурдагы этникалык абалынын калыптанышына самодий, кет тилдүү элементтер да катышканын материалдык жана руханий маданиятынын үлгүлөрүнөн, антропологиялык айрым бир өзгөчөлүктөрүнөн да байкоого болот. Бирок, сибирдик кыргыздар хакастардын этногенезинде башкы ролду ойногондуктан, хакастардын байыркы Енисей кыргыздары менен азыркы теңиртоолук кыргыздардын ортосундагы байланышын тактоодо Манчжуриядагы фу-ю (фуюй) кыргыздарынын тобу, сары уйгурлар жана лобнорлуктар (лоптуктар), тарбагатай кыргыздары жана долондор сыяктуу эле бириктирүүчү жагдайлардан болуп кызмат аткаруусу абзел.

Кыргыз каганатынын тарыхына арналган арналган бөлүк. Н.Мартьянов музейи

Енисей кыргыздарынын хакастардын этногенезисинде негизги орунда турарын хакастардын элдик санжыралары да ырастайт: «Тарыхый фольклордун маалыматтары боюнча хакастар теги кыргыз Пүрүстөн, экинчи бир варианттарында тогуз миң сандуу хакастар тогуз бир тууган кыргыздан тарагандыгы баяндалат» (Бутанаев 1989, 66-69). Бул маалыматтар Юань династиясынын жылбаяндарында да чагылдырылат. Енисейлик кыргыздардын монголдордун ич ара согуштарына, андан соңку Жунгар (ойрот) мамлекетинин түзүлүшүнө жигердүү катышышканы, алардын башкы ролу негиздүү тарыхый булактарга таянып иликтенген.

Байыркы кыргыздар колдонгон буурсундар, орок, кетмен жана кол жаргылчак. Н.Мартьянов музейи. Минусинск шаары. Султан Абдракмановдун фотосу.

Хакастардын курамындагы «хыргыс» сөөктөрү (уруктары) азыр да эң көрүнүктүү, тектүү уруу катары маалым. «Хыргыс» этноними хакастардын ири урууларынын дээрлигинен кездешери байкалган. Эгерде, хакастарда жалпысынан 1200 фамилия белгилүү болсо, «хыргыс» сөөгү алардын бир кыйла пайызын түзгөн. Мисалы, XVII-XVIII кк. азыркы Хакас-Минуса ойдуңунун калкы негизинен социалдык эки чоң топко бөлүнгөндүгү белгилүү. Кашка сөөктөр (коомдогу социалдык статусу жогору болгон, ак сөөк уруу, эл) катмарына кыргыздар, кара сөөк (боз сөөктөр, тексиз уруулар) катмарына кыргыздарга салык төлөгөн көз каранды уруулар, этнографиялык топтор - кыштымдар кирген (Бутанаев 1995, 22). Нили дарыясынын өрөөнүндө «кыргыс» сөөгүнүн колдоочусу катары эсептелген «Иней тас» деген чулу таштар болгон. Бул уруктун өкүлдөрү жыл сайын, июнь айы келген мезгилде бул жерге атайын багышталган жамааттык түлөө өткөрүшүп сыйынышчу. Хакас уламыштары «Иней тасты» кыргыздардын ташка айланып калган түпкү энеси катары баяндайт. «**Хыр хыс**» – хакас уламыштарында чачы ак буурулга айланган кызды аныктайт (Бутанаев 1994, 5).

Хакастар жана кыргыздар Енисей кыргыздарынын кылымдар бою калыптанган, көп тармактуу өтө бай руханий маданиятынын мураскорлору экендигин В.В.Радлов да өз учурунда белгилеген: «Эпостун мындай үстөмдүк абалын түрк тилдүү элдердин ичинен эки элден: абакандык жана минусиндик татарлардан (хакастардан) жана кара

кыргыздардан гана көрө алдым» (Радлов В.В. Предисловие//Манас.Героический эпос кыргызского народа. 1989,69).

Чындыгында эле, аталган элдердин оозеки поэтикалык чыгармачылыгында сюжети жана аталышы бирдей чыгармалар бар. Мисалы, кыргыз фольклорчусу Т.Абдракунов «Ак Мактым» жомогу менен хакастардын «Абахай-Пахта» тарыхый чыгармасы аталышы жана мазмуну жагынан жалпы экендигин өз иликтөөлөрүндө далилдеген (Абдракунов 1983, 5).

Бүгүнкү хакас-качиндердеги, хакас-тубиндердеги «хыргыс» уруусу төмөндөгүдөй уруулук ажырымга бөлүнөт:

- а) ах хыргыс – түрдүү фамилиялардын курамына кирет;
- б) хара хыргыс – Огуржиндер фамилиясы;
- в) көк хыргыс – Чабыновдор, Сарлиндер фамилиясы;
- г) хасха-хыргыс – Баклановдор фамилиясы;
- д) сарыг хыргыс – Созыевдер фамилиясы;
- е) малчан хыргыс – Чарковор фамилиясы;
- ж) туба хыргыс – Бочегуров, Чарковдор фамилиясы;
- з) ойрот хыргыс – Баиновдор, Картиндер фамилиясы;
- и) чода хыргыс – Аешиндер фамилиясы;
- к) хырым хыргыс – Аешиндер фамилиясы;
- л) паратан хыргыс – Аткиндер фамилиясы;
- м) талчаңхыргыс – Нанахтаевдер фамилиясы;
- н) чарба хыргыс – Аешиндер фамилиясы;
- о) алгай хыргыс – Аршановдор фамилиясы;
- п) том хыргыс – Созыевдер фамилиясы;
- р) пилтир хыргыс – Рудаковдор фамилиясы ж.б.

Хакас энтамгалары, анын калктын коомдук-экономикалык мамилелердеги ордуна профессор В.В.Бутанаев өз иликтөөлөрүндө кайрылып жүрөт (Бутанаев 1980,100-104). Уруулук эн тамгалардагы параллелдүүлүктөр да этникалык жалпылыкты аныктарында шек жок. Төмөндө хакастардын этнографиялык топторунун курамындагы «хыргыс» сөөктөрү (уруктары) менен кыргыз урууларынын (уруктарынын) энтамгаларындагы этногенетикалык жалпылыктар берилди:

хакастар

кыргыздар

Хырым хыргыс

Азык тамга

Алгай хыргыс

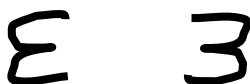
Кашка тамга (саруу)

Ах хыргыс

Ача тамга (баарын)

Паратан хыргыс

Моңолдор

Ойрот хыргыс

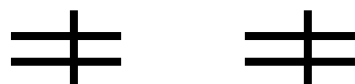
Балта тамга (сары багыш)

Ак хыргыс

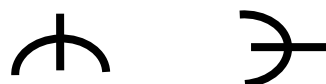
Мундуз

Кур хыргыс

Кудайлат (басыз)

Хыргыс

Бай күчүк (азык)

Ак хыргыс

Кушчу тамга

Хара хыргыс

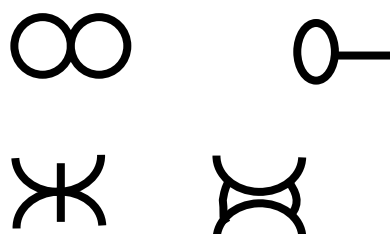
Жагалмай тамга (мунгуш)

Көк хыргыс

Солто (ай тамга)

Пилтир хыргыс

Төгөрөк тамга (баарын)

Ак хыргыс

Кара саадак (кесек)

кыргыс

Кайчы тамга (чекир саяк)

Хакастардын тарыхый уламыштары жана болмуштарында кыргыздар өз мамлекеттүүлүгүнө ээ болушкан. Ал мамлекет «**Хыргыс-хан**» деп аталган жана анын башкаруучусунун Енисей өрөөнүндө (Оглахты тоосу), Абакан өрөөнүнө (Уй-Таг) жакын жерде өргөөсү болуптур. Ошол учурдагы кыргыздар мал чарбачылыгы жана жер иштетүүчүлүк менен кесиптенишкен

Кыргыздардын дыйканчылык маданиятын чагылдырган экспонаттар. V-XIII кк. Н.Мартьянов музейи, Минусинск шаары. Новосибирь облусу. Султан Абдракмановдун фотосу. 2003-ж.

Топонимиялык (жер-суу) аталыштары да тарыхый даректүү маанилүү маалымат боло алары ырас. Мисалы, орто кылымдарда кыргыздар иштеткен эгин талаалары - «хыргыс тарлаглары», «кыргыз тегирмендери» деп аталат. Кыргыздар балыкты «суу хурты» (кыргыз тилинде - суу курту) деп, иренжип жешчү эмес. Бул жерде талаа маданиятын алып жүргөн көчмөндөрдүн аңчылык жана балыкчылыкты кесип туткан токой элдеринен кескин айрымасы турат. Ошол балыктан (суу хурты) арылуу максатында курулган суу арыктары бүгүнкү күнү да «хыргыс кообы» деп аталып келет. Кыргыздар темир кенин иштеткен жерлер - «хыргыс узанган чир», атайын кыналып салынган таш

жол – «хыргыс чолы», жез тыйындар - «хыргыс ахказы» ж.б. деп аталып келет (Бутанаев.,Бутанаева 2001,28). Мындан сырткары, хакастарда «хыргыстын хыргычы» - «кыргыз эрдиги» деген сөз айтылары маалым.

Ал эми монгол тилдүү элдерде «хыргыс» сөзү «каардуу», «жаалдуу» деген маанини билдирет (Бутанаев 1989, 69). Жогорудагы фактыларга XIX к. белгилүү хакас окумуштуусу, профессор Н.Ф.Катановдун: «Менин бабаларым чыккан сагай уруусу кара кыргыз аттуу түрк элинин урпактары болот» - деп жазганын мисал катары келтирүүгө болот (Молдобаев 1995, 116).

Төмөндө Минуса (Мөңи-Суг) ойдуңундагы кыргыздарга таандык жер-суу аттары боюнча маалыматтар берилет (кыргыздар калтырган жер-суу аттары В.Я.Бутанаевдин («Топонимический словарь Хакасско-Минусинского края». -Абакан, 1995. -С.189-192) эмгегинен иргелип алынды:

- Хыргыс -Хакасиянын Орусиянын баскынына чейинки аталышы;
- Хыргыс аргылары – Уйбат жана Бидна дарыяларына улап казылган байыркы кыргыз каналдары;

Кыргыз ат-жабдыктары. V-XIII кк. Н.Мартьянов музейи. Минусинск шаары

- Хыргыс аргычагы -Аскиз аймагындагы Ары-Таг тоосунун жанындагы байыркы суу аккан кыргыз арыгы;
- Хыргыс ахчалыг хыр - (кыргыз тыйындары табылган ддөбөлөр). Ак Июс дарыясына жакын жердеги жез тыйындар табылган дөбөлөр;

- Хыргыс көдреси (Кыргыз сазы) - тарыхый фольклордун маалыматтарында Ус дарыясына жамаатташ аталган аймактарда кыргыздар мекендешкен. Кыргыздар түштүккө ооп кеткенден соң, ал жерден кыргыз жылкыларынын кишнегендери бүгүнкү чейин угулуп турат имиш;
- Хыргыс көшкөн хол - (кыргыздар көчүп өткөн бел, ашуу) - Мрасу дарыясынан Кобырза деп аталган дарыянын чатына чейинки тоонун бели. Санжыралык маалыматтар боюнча 1703-ж. Жунгарияга кыргыздар жогоруда аталган бел аркылуу зордоп көчүрүлгөн;
- Хыргыс көлі (Кыргыз-Көл) - Чулум дарыясына жакын жайгашкан көл. Минусадан келген кыргыздар аталган көлдүн жанында жашаган кыштымдардан салык жыйнашчу;
- Хыргыс Кообы (Кыргыз-Арык) - Бейка дарыясына туташ салынган байыркы кыргыз арыктары;
- Хыргыс орамнары (Кыргыз көчөлөрү) - Табат, Кара Июс дарыяларынын ойдугуна орто кылымдардагы кыргыздар тарабынан салынган дөбө жана аң түрүндөгү атайын курулган коргонуу чектери (фортификациялык курулуштар);
- Хыргыс Пили (Кыргыз-Бел) - Божье дарыясына чукул орун алган ашуу;
- Хыргыс-Суг (Кыргыз-Суу): 1.Кичи Абакан дарыясынын куймасы. Бул суу Она дарыясынан агып чыгат. Бул жерде аң уулаган хакастарды алтайлыктар азыр да кыргыздар деп аташары маалым (Бутанаев 1995, 190); 2. Енисейдин сол куймасы Кыргыз-Суг деп аталат; 3. Хол дарыясынын оң куймасы;
- Хыргыс сөөктери (“Кыргыз бейиттери”) - кыргыздар калтырган көрүстөн-эстеликтер окумуштуулардын далилдөөлөрүндө Хакас-Минуса ойдуңунун он эки жеринен табылган. Бул эстеликтерди хакастар: “кыргыз жоокерлеринин бейиттери” - деп аташары маалым;
- Хыргыс сыххан чол (“Кыргыздар чыккан жол”) - Кобырза дарыясынын жогорку агымындагы Хакасиядан Шорияга ашып өтчү жол (Таштып аймагы);
- Хыргыс сынрады (“Кыргыз көрүстөндөрү”); “кыргыз көрүстөндөрү” деп аталган эстеликтер Минусин ойдуңунда алты ирет эскерилет;
- Хыргыстар аалы (“Кыргыздар айылы”); Бул ат мени Абакан, Ниня дарыяларынын ойдугунда жайгашкан үч айыл белгилүү;
- Хыргыс тогынган чир (“кыргыз өндүрүшү жайгашкан жер”) – Июс дарыясынын аймагында көп сандаган күл дөбөлөр, көмүр табылган. Тарыхый булактар бул жерде кыргыздар темир иштетишкендигин кабарлайт;
- Хыргыс узанган жер (“Кыргыз устаканалары”) - Тея дарыясынын өрөөнү. Бул жерлерде кыргыздар ири темир кендерин иштетишкен;

- Хыргыз хара суг (Кыргыз булактары) – Көксө дарыясынын өрөөнү;
- Хырғыс чолы (кыргыз жолу). 1. Базин Бейка дарыясына туташ казылган байыркы канал. 2. Камышта дарыясына жакын жердеги байыркы канал. 3. Аскиз дарыясынын оң жээк тарабында казылган байыркы кыргыздардын сугат каналы. Бул канал Харахач тоосуна чейин жеткирилген. XX к. баш чендеринде ушул каналдын нугуна жагыдан сугат системасы салынган. Бул сугат каналдын курулушу байыркы кыргыздардан жогорку геодезиялык жана арифметикалык тактыкты, терең табигый илим-билимдин болушун талап кылгандыгы көрүнүп турат;
- Хырғыс Чул (“Кыргыз өзөндөрү”); Минуса ойдунунда жогорудагыдай аталыш менен алты өзөн белгилүү;
- Хырхыс чазы (“Кыргыз талаасы”); 1. Абакан дарыясы аркылуу Тея жана Аскиз дарыяларынын куймаларына чейинки аймактын аталышы; 2. Божье көлүнүн айланасындагы түздүктүн аталышы;
- Хырғыс чурты (Кыргыз журту); 1. Рейнголь көлүнүн жанындагы жердин аталышы; 2. Уйбат дарыясынан Капчалыга чейинки жердин аталышы ж.б.

1.3. Тувадагы «кыргыздар»

Кыргыздардын жана тувалардын этностук жана маданий байланыштары эрте орто кылымдар мезгилине таандык. Тыва (Тува - туба) этноними да этногенетикалык терең алакаларды чагылдырат. Этнонимдин «тума», «тумат» формаларындагы аталыштары бар. Туматтар теги жагынан кыргыздарга жакын болушкан (Сердобов 1971,120-121). Туванын жана Түндүк-Батыш Монголиянын аймактарында бул регионго мүнөздүү эмес таш курчалган көрүстөндөргө өрттөп көмүү салтын Минуса ойдуңунан (Хакасия) көчүп келишкен калкка байланыштырышат. Булар 840-ж. Уйгур каганатын биротоло талкалаган кыргыздар экендигинде талаш жок (Длужневская 1982, 122-123).

**Кыргыз жазуу эстеликтери. Алдан-Мадыр музейи. Кызыл шары. Тува.
С.Абдракмановдун фотосу. 2003-ж.**

Илимий маалыматтар көрүстөн таштардагы, аска беттериндеги жазууларды байыркы кыргыздарга таандык экендигин айгинелейт. Коктулардагы рун сымал жазууларды кыргыздар гана калтырган, бул жерлерден байыркы түрктөр калтырган эстеликтер илим чөйрөсүндө аныктала элек (Длужневская 1982,124). Уйгур каганаты талкалангандан соң, азыркы Туванын аймагы Кыргыз каганатынын андан аркы согуштук жеңиштүү басып алууларынын плацдармына айланган. Кыргыз каганынын өз ставкасын Танну-Олага көчүрүүсү бул аймактын аскердик-стратегиялык маанилүүлүгүн тастыктаганы ырас. Кызыктуусу, дал ушул аймакты тувалардын курамына сиңип кеткен «кыргыз» уруусу эзелтеден мекендери маалым. Ал эми 917-ж. Борбордук Азиянын чыгыш бөлүгү тунгус-маньжур тилдүү кидандардын (кара кытайлар) ээлигине өтөт. 917-ж. кийин кыргыздар негизинен азыркы Тува жана Минуса ойдуңуна ээлик кылып калышкан (Сердобов 1971, 92-98).

Кара кидан (кара кытай) аскерлери кыргыздар менен азыркы Туванын түштүгүндө (азыркы Тува жана Моңголиянын чектешкен жери, Танну-Ола бөксө тоолору) кагылышкандан соң Имил, Чугучак тарапка ооп кетишкен (История Тувы, 1964,Т.I,144). Азыркы Туванын аймагы XII к. биринчи чейрегине чейин Кыргыз каганатынын курамында кала берген. 1199-ж. кыргыздар наймандар менен кагылышкан. Ошол эле жылы Чынгыз-хандан качкан наймандардын Буюрук-ханы Түштүк-Алтай тараптан **«кыргыздардын ээлиги»** болгон азыркы Тувага кире качып, баш калкалаганы маалым (История Тувы, 1964. Т.I, 144).

Багыр баатырга арналган жазуу эстелиги. Алдан-Мадыр музейи. Кызыл шаары. Тува.

Тувалардын курамында «**кыргыз**» этнонимдеринин жыш учурашы, уруулук энтамгаларынын кыргыздардын уруулук энтамгалары менен жалпылыгы, бүгүнкү тувалардагы «**кыргыз**» урууларынын өкүлдөрүнүн көп сандуулугу бул этностун калыптанышындагы кыргыздардын басымдуу ролун көрсөтөт. Жазуу булактары, изилдөөлөрдүн жыйынтыктары туваларда өз алдынча «кыргыз» деген эки ири уруулук аталыш бар экендигин чагылдырат. Изилдөөчүлөрдүн белгилөөлөрүндө бул этностук аталыштар узак тарыхый убакыттан бери эле белгилүү (Дулов 1951, 60; Дьяконова 1978, 55). Мисалы, биринчи Кыргыз сумону Салчак кошунунун курамына кирип, Сайзыг-Гол, Эрзин, Нарын дарыяларына туташ жерлерди, ал эми калгандары Танну-Оланын Түштүк аймактарын байырлашкан. 1913-ж. жогоруда аталган *Кыргыз сумонун* калктык курамы 1200-1500 адамды түзгөн. Бейге-Хошундун курамына кирген экинчи *Кыргыз сумонунун* калкы (сумон - аймактын монголчо аталышы) Саяндарды жана анын тоо этектерин мекен кылышкан. Атактуу иликтөөчү Н.Ф.Катанов «Кыргыз уруусунун өкүлдөрүн Чаа Хол, Шаган, Арысу, Элли-Хэм, Чадан, Бош-Хемчик жана Улуг-Хемден да жолуктурган...» (Дулов 1951,60).

Соңку учурлардагы жүргүзүлгөн комплекстүү иликтөөлөрдө тува-кыргыздардын компактуу жашаган үч жери (жашаган аймагы) такталган. Изилдөөчүлөр аларды енисей кыргыздарынын түз урпактары экендигин белгилешет. Бул маалыматтар төмөндөгүдөйчө такталган: Терс-Хол (Түштүк-Чыгыш Тува) - 166 түтүн; Эрзин аймагы - 444 түтүн; Улуг-Хем - 721 түтүн, Овюр - 66 түтүн, өздөрүн “кыргыз” уруусунан деген калк жашары

белгилүү. Баарын жыйынтыктап келгенде аталган аймактарда жалпысы болуп 1462 түтүн тува-кыргыздар бар (Сердобов 1971,107). Арийне, бул маалыматтар XX к. 50-60 жж. таандык.

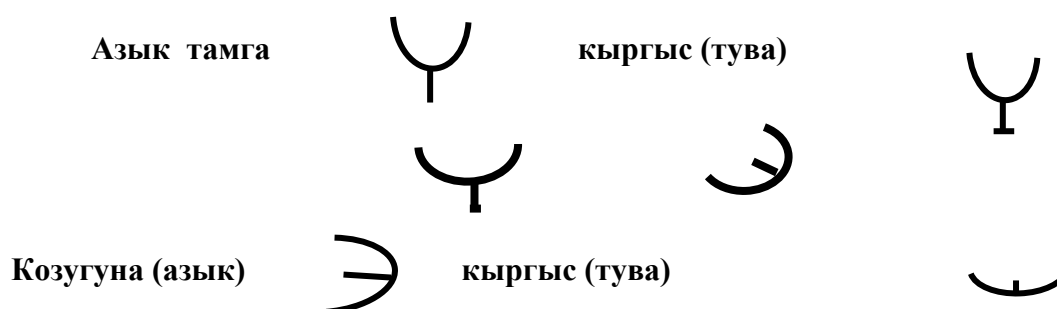
«Кыргыз» уруусунун өкүлү, искусство илимдеринин доктору, профессор Зоя Кыргыз ооз комузда. Кызыл. 2003-ж

Ырас, кыргыз-тувалардын салыштырма саны соңку алтымыш жылдын ичинде бир нече эсеге көбөйдү. Жайгашуунун мүнөзү чагылдыргандай, орто кылымдарда Тува аймагын өздөштүргөн кыргыздар аскер күчү менен ыңгайлуу жерлерди ээлешкендигин бүгүн да байкоого болот. Кыргыздардын айрым бөлүгү башка уруулар менен да жуурулушкан. Буга, болжолу уйгур тектүү болгон «кыргыз-ондор» уругун мисал катары келтирүүгө болот (Сердобов 1971, 107). Болжолдуу эсептер менен тактаганда Түштүк-Чыгыш Туванын калкынын тең жарымын «кыргыз» уруусунун өкүлдөрү түзөт. Көчмөн чарбалуу кыргыздар 1923-ж. административдик реформага чейин өз алдынча сумонду (Салчак кошуну) калыптандырышканы маалым. Кыргыздар жандыктан кара мал, топоз, эчки, кой, жылкы өстүрүшкөн. Кыргыздар кошуна жашаган башка этностук топторго (урууларга) салыштырмалуу оокаттуу, бай жашашкан. Бул аймактын кыргыздарынын тилдери дээрлик монголдошуп, тувача түшүнбөй калышкан (Вайнштейн 1954, 164-165).

Дагы бир кызыктуу параллелди келтирүүгө болот. Байыркы кыргыздардын сөөктү өрттөп көмүү салты Сүт-Хол аймагында жашаган **«ондар-кыргыз»** уруусунун өкүлдөрүнүн эстеринде сакталып калган. Бул уруунун өкүлдөрү кайсыл бир өткөн мезгилдерде сөөктү өрттөп көмүшкөндүгүн, ага байланыштуу расмилерди өткөрүшкөндүктөрүн эскеришкени белгилүү (Потапов 1966, 12). Ал эми Эрзиндик тува-

кыргыздардын сыйынган тоосу *Хайырахан* деп аталчу. *Хайырахан* – енисей кыргыздарынын сыйынган тоолорунун аталышы катары маалым. *Хайырахан* деген тоолордун энчилүү аталыштарын (оронимдерди) бүгүнкү Хакасиядан, Туванын аймагынан, Түндүк-Батыш Монголиядан жыш кездештирүүгө болот. “*Хайырахан*” енисей кыргыздарынын түз урпактары болгон сары угурларда “кымбаттуу”, “салтанаттуу” маанисин туюнтат. Эң кызыктуусу, Тарбагатайдын кыргыздары (КЭР, кошуна казактар “калмак-кыргыздар” деп аташары белгилүү) да ушул ыйык тоого сыйынышат. Кыргыздар жашаган күрөөдөн алыс эмес жердеги тоо бийиктиги *Кайыракан тоосу* деп аталат. Бул параллелдер кокусунан эле чыга бербеси ырас. Байыркы кыргыздардын коллективдүү сыйынган тоолорунун жайгашуусу аркылуу кыргыздар жашаган аймактарды жана алардын мамлекетинин чектерин тактоого болот.

Этногенетикалык жалпылыкты уруулук энтамга параллелдери да аныктайт. Эң кызыктуусу, башкыр-кыргыз, хакас-кыргыз, тува-кыргыздардын энтамгаларына кытай булактарында эскерилген кыргыздардын энтамгасы жана бүгүнкү кыргыздардын уруулук энтамгалары менен толук дал келет. Тува-кыргыздарынын энтамга белгилери:

Жалпысынан, «кыргыз» этнониминин (топониминин) таралуу ареалын, кыргыздардын түрк-монгол тилдүү башка элдердин этногенезине тийгизген таасири, анын эбегейсиз зор ареалга таралуусу иликтенди. Тарыхый булактар, фольклордун маалыматтары менен катар энтамга белгилеринин, топонимиялык ж.б. булактардын маанилүүлүгү аныкталды. Колдо бар маалыматтардын дээрлиги «кыргыз» этнокомпоненттеринин тектеш түрк жана монгол тилдүү элдердин этностук тарыхына, маданиятына кыргыздардын тийгизген түз таасирин чагылдырат.

1.4. Монголиядыгы “кыргыз” этнонимдери жана топонимдери

Монголия (Монгол Эл Республикасы) Азиянын так ортосунан орун алган мамлекет. Аянты бир жарым миллион чарчы километр, калкынын саны эки жарым миллион кишиден бир аз ашкан өлкөнүн аймагы түрк-монгол, манжур тилдүү элдердин, уруулардын (хуннулар, Сяньби, Теле конфедерациясы, Түрк кагандыктары, Уйгур мамлекети, Кыргыз каганаты, кара кытайлар, наймандар, Монгол мамлекети, Монгол Эл Республикасы, 1921-ж. тартып) этникалык-маданий бешиги, мамлекет куруу салттары калыптанган тарыхый-этнографиялык зор аймак болуп эсептелет. Бүгүнкү Монголиянын ландшафты, рельефи да бир кылка эмес, территориясынын көпчүлүк бөлүгүн Гоби чөлү, жарым чөлдөр ээлейт. Негизинен, түндүк аймактары толуу-талаалуу жерлер, Түштүк Сибирдин климаттык шарттарын элестетет.

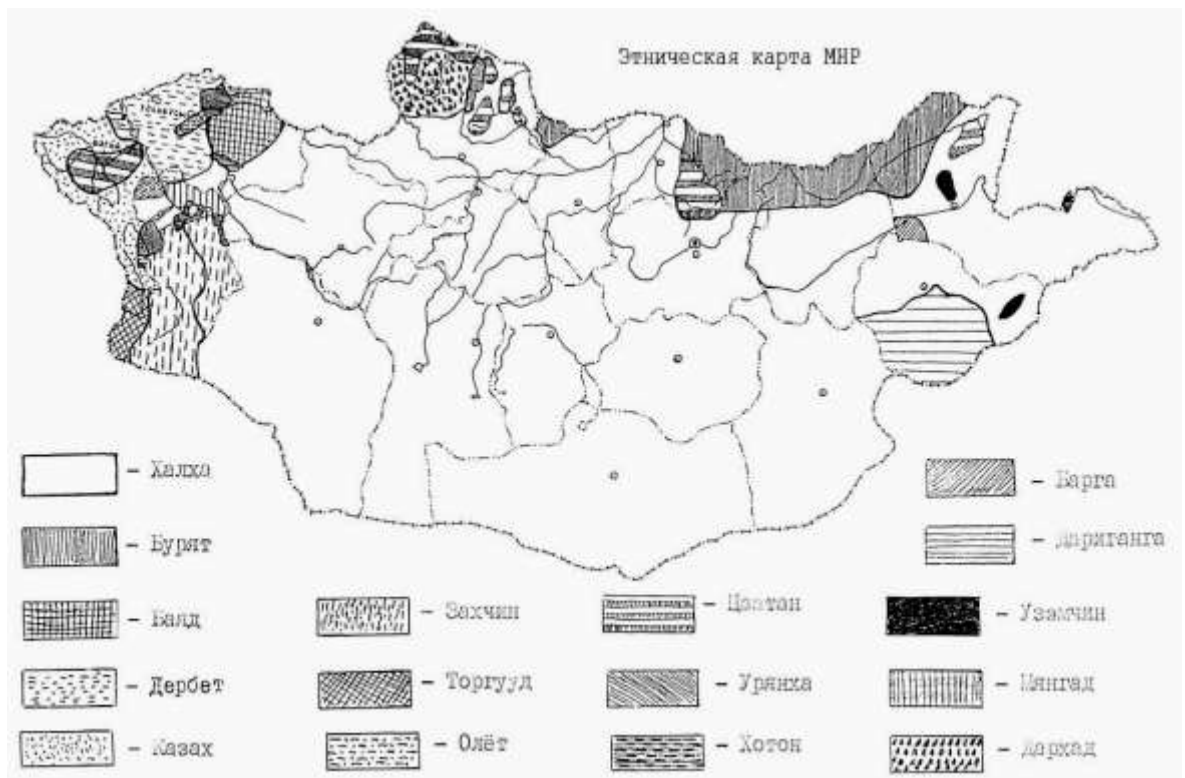
Аскердик-стратегиялык мааниси зор, төрт түлүккө ыңгайлуу болгон бүгүнкү Монголиянын аймактары (өзгөчө Батыш Монголия) борборлошкон мамлекеттер пайда болуп, бири экинчисин алмаштырып турган. Биринчиден, аймак бир эле учурда Ыраакы Чыгышка, түштүктөгү кытай династияларына, батышта болсо Чыгыш Түркстанга (Чыгыш Теңир-Тоо), Орто Азияга, негизгиси азыркы Чыгыш Түркстан аркылуу Кытайдын Шэньси, Ганьсу аймактарына чыгып, Улуу Жибек жолуна көзөмөл орнотууга боло турган.

Кыргыздар үчүн да Борбордук жана Батыш Монголиянын аймактары өтө маанилүү болгон. Кыргыздардын азыркы Чыгыш Теңир-Тоо, Батыш Монголия жана ага чектеш аймактардан Тува жана Минуса аймагына б.з. IV – V кк. хуннулар же аварлар (жуан-жуандар) сүрүп чыгарган деген профессор-археолог Ю.С.Худяковдун пикирин эч ким төгүндөй элек. Ушул тарыхый окуялардан кийин деле кыргыздар Борбордун Азиянын мейкиндиктерине чыгууга аракет жасай беришкени белгилүү. Согуштук-стратегиялык, экономикалык маанилүү мейкиндикке кыргыздар 840-ж. Уйгур каганатын моюн сундургандан кийин чыгышты. Албетте, кыргыздардын башка элдер, уруулар менен этникалык-маданий алакалары өнүгө бергендиги анык.

Батыш Монголия. Хяргас-Нурдун көрүнүшү (Кыргыз-Көл)

“Кыргыз” этнокомпоненттери азыркы Монголиянын аймактарына кенен жайылышы IX к. тартып күчөй баштаган десе болот. Дал ушул мезгилде кыргыз аскерлеринин авангарддары кара кытайларга (Ляо - Корей жарым аралына жакын жердеги кара кидандардын мамлекети), Ички Азияга Тибетке чейин жеткендигин тарыхый булактар тастыктайт. Эбегейсиз зор территорияны жана анын калктарын каратып алган кыргыздар бир жарым кылымдай бул аймактарды бийлеп турушту. Кыргыз Каганатынын курамына кирген азыркы Туванын аймагы аркылуу түз монгол талааларына чыкканга болот эле. Кыргыз каганы Уйгур мамлекетин жойгондон кийин кагандын өргөөсүн (мамлекеттин борборун) Танну-Олага көчүргөнү белгилүү. Бул аталган тоо бийиктиктеринен Монголиянын түздүктөрү алаканга салгандай көрүнчү.

Монголиянын этностук картасы

XI-XII кк. кара кытай, наймандардын миграциясынан улам Кыргыз мамлекетинин чеги кыскара баштаган. Кыргыз уруулары жашаган азыркы Монголиянын (Түндүк жана Түндү-Батыш Монголия) аймактарына монгол тилдүү ойроттор, миянгаттар ж.б. уруулар өздөштүрө баштаган эле. Ушул мезгилден тарта кыргыздар менен монгол урууларынын ортосунда этникалык-маданий терең алакалар жүрө баштаган. Тактап кетчү маселе, жашоо образы, чарбалык уклады окшош, тили бөтөн кыргыздар менен монгол урууларынын алакалары IX-X кк. эле башталган.

Бир катар чыгыштаануу-тарыхчылардын пикирлеринде (Е.Кычанов ж.б.) Чынгыз-хан кыргыз тегинен чыгары айтылат: “Чынгыз-хандын уругу Алангоанын кичүү уулу Бодончардан келип чыгат. Бодончардын өз атасы теги **кыргыз Маалих-Баяудец** болуу керек. Кыргыз Маалих-Баяудец Алангоанын күйөөсү көз жумгандан кийин бул үйдө калган жалгыз эркек үй кызматкери эле. Башка енисей кыргыздары сыяктуу эле Маалих-Баяудец кызгылт түстөгү чачтуу, көк көздүү болгон экен. Бодончар 970-ж., кара кидандар (кара кытайлар) кыргыздарды жеңилүүгө учураткандан кийин туулган. Анын укум-тукумдарынын баары тең Чынгыз-хан сыяктуу чачы кызгылт түстүү, көздөрүнүн өңү көк болушкан (История Хакасии, -С.154)

“Кыргыз” этнонимдери халха-монголдордун (чыгыш монголдору) негизги ири уруусунун бири катары учурайт. Монголиянын монголдору “халха-монголдор”, Кытайдын Ички Монголия Автономиялуу районунун монголдору “барга-монголдор” деп аталышат. “Кыргыз” этноними уруу-урук энчилүү аттары катары “*хиргис*”, “*херхис*”

формаларында Монголиянын борбордук жана батыш аймактарында байырлаган монгол тилдүү этностордун дээрлигинин курамдарынан кездешет. Эң кызыктуусу, Батыш Монголияда Хяргас-Нур (Кыргыз Көлү) аттуу көлдүн аты да тегин жерден пайда болбосо керек (эскертүү: Хяргас-Нур, Монголиядагы Чоң Көлдөр суу системасына кирген көл. “Хиргисская впадинадан” орун алган. Кобдо, Забхан дарыяларынан суу алат. Деңиз деңгээлинен 1028 метр жогору, аянты 136 чарчы км., тереңдиги 80 м. чейин жетет. Ноябрь айынан апрелге чейин тоңот. Айланасы, чөл, таш-кум, айрым жерлери мал жайганга ыңгайлуу. Суусу минералдуу, балыкка бай).

Мүмкүн болгон илимий ж.б. тарыхый-этнографиялык маалыматтардын негизинде “кыргыз” этнокомпоненттери монгол тилдүү этностордун курамына үч этап менен киргенин байкоого болот:

1. Бул мезгилдерди шарттуу түрдө борборлошкон Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү (840-ж. кийин), Монгол мамлекетинин калыптанышы (1206-ж.), кыргыздардын Чыңгыз-ханга вассалдык абалга өтүшү);
2. Монголдордун Кытайдагы Юань династиясынын түзүлүшү (1271-1368 жж.). “Түмөн-Кыргыз” атайын округунун түзүлүшү; кыргыз-ойрот мамилелери, Ойрот мамлекетиндеги кыргыздардын ээлеген орду;
3. Жунгар хандыгынын түзүлүшү (1640-1775 жж.). Енисей Кыргыз мамлекети жана Жунгар хандыгы, Алтан-хандар. Енисей кыргыздарынын Жунгарияга сүрүлүшү (1703-ж.). Енисей кыргыздарынын чачылышы (1775-1776 жж.).

Кыргыздар XII к. түзүлгөн Ойрот конфедерациясына киргендигин тастыктаган тарыхый булактар бар. Калмак тарыхчысы Г.К.Авляев Ордос князы, теги чингизид Саган Цэцэн жазган “Эрдэнийн Тобчи” тарыхый булагына таянып Ойрот конфедерациясы (XII к.) огулет (олет), багатут (батут), хойт (хойхат) и *кэргуддардан (кыргыздар)* тургандыгын жазат. Орто монгол тилдеринде кыргыз этноними “кэргут” (кэргу + т; - т монгол тилдеринде көптүк маанини түшүндүргөн сөз жасоочу мүчө) формасында жазылган. Таанымал монголтаануучу Б.Владимирцовдин пикиринде Ойрот союзуна кирген (XII к. чейинки мезгил) “кэргуддар” енисейлик кыргыздар болушкан (Владимирцов, М.-Л., 1934. - С.131).

1207-ж.бүткүл монголдук курултайда Тэмучин ак кийизге салынып, такка Чыңгыз-хан деген ат менен олтургузулганда кыргыздар бул тактыга баш ийгендиктерин билдирген элчиликти жөнөтүшкөн. Монголдордун Юань династиясы калыптанып, андан кийин Каракорумдагы бийлик үчүн болгон күрөштө кыргыздар да жигердүү катышкан. Хайду жана анын тарапкерлерин колдогон кыргыздарды Хубилай-хан (Юань династиясынын негиздөөчүсү, Чыңгыз-хандын небереси, Толуй-хандын уулу) кыргыздарды бир нече ирет

көчүрүү саясатын ишке ашырган. Натыйжада, кыргыздар азыркы монгол талааларынан Маньжурияга чейинки аймактарга чейин чачыраганына тарых өзү күбө (кыргыз-монгол алакалары өз алдынча илимий проблемалар катары эмгектин башка бөлүктөрүндө берилет. –О.К.).

Орхон дарыясынын өрөөндөрү – байыркы түрк этносторунун бешиги. Булган аймагы. Монголия.

Илимий адабияттарда “херексур” деген археологиялык термин колодонулуп келет. Бул термин (Коновалов 1987, -С.121) *“хэгэс-уур”* — *«кыргыз жайы, үйү, конушу»* же *“гэргэс-хуур”* – *“кыргыз мүрзөлөрү”, “кыргыз бейиттери”* маанилерин туюнтат. Бул археологиялык терминге жана Монголиядагы эстеликтерге профессор Ю.С.Худяков төмөндөгүдөй аныктама берет: “борборуна таш төгүлгөн, тегеректерине таш кыналган бейиттер”. Илимпоз бул эстеликтердин Монгун-Тайгадагы орто кылымга таандык кыргыз бейиттери менен жалпы экендигине токтолгон. Демек, “херексур” деген термин кыргыздар калтырган тарыхый –археологиялык эстеликтерге карата айтылат. Монголдор бүгүнкү күндөрү да (Борбордук жана Батыш Монголиянын монголдору) тарыхый эстеликтерди жогорудагыдай *“хэгэс-уур - «кыргыз жайы, үйү, конушу»* или *“гэргэс-хуур”* – *“кыргыз мүрзөлөрү”, “кыргыз бейиттери”* деп атап келишет. Атактуу ориенталист *Г.Н.Потаниндин “Киргизские могилы (“Кыргыз бейиттери”)* аттуу илимий макаласы («Очерки Северо-Западной Монголии. Выпуск IV. 1883 г.) 1983-ж “Сибирская жизнь” деген гезитке басылып чыккан. Халха-монголдордун тарыхый эс-тутуму аймактын элинин этникалык тарыхында, маданиятында кыргыздардын алган тарыхый ордун чагылдырат.

Батыш Монголия. Хяргас-Нурдун (Кыргыз-Көл) бир көрүнүшү

Монголиянын эң бир кооз көлдөрүнүн бири болгон Хубсугулдун батыш тарабында жаратылышы сулуу келген Дархат өрөөнү жайгашкан. Ушул жердеги дархат, урянхай, халхас деген этностордун ичинде **“хиргис”** аттуу уруктар кездешери илимий адабияттарда катталган. Элдик санжыралар боюнча “хиргис” уругу кирген дархаттар монголдордун (Чынгыз-хандын доорунан бери карай) тектүү урууларынын бири катарыбыз деп эсептешет.

Жунгар хандыгын курууга катышкан элёттордун курамында да “кыргыз” этнокомпоненттери жыш кездешет. Ойрот мамлекетинин курулушуна (Юань династиясы кулагандан соң) кыргыздар жигердүү катышышканы белгилүү. Жунгар союзунун негиздөөчүсү Хара-Хула болгон. Анын тактысын Эрдени Батур-Хунтайжи мураска алган; кийинки мамлекеттин чыңдалышына, 1640-ж. монгол-ойрот "Цааджийн-бичиг" ("Великое уложение"- "Улуу мыйзамдар") аттуу мыйзамдар топтомун Улуу Курултайда кабыл алынган. 1660-ж. Эрдени Батур-Хунтайжи көз жумгандан соң анын тактысы талашка түшкөн эле. Тактыга ээ болуш үчүн **кыргыз (хара хыргыс)** аялынан туулган улуу балдары **(Зодов жана Зорикту)** менен торгоут аялынан туулган Сэчэн Тайжинин ортосунда күрөш жүрүп, натыйжада кыргыз ханышасы тактыга мураскер уулдары менен биргеликте ордодогу Сэчэн Тайжини уулап өлтүрүшөт. Энеси кыргыз ханзадалар Зодов жана Зорикту Көкөнордогу элёттордо баш калкалашат. Андан кийинчерээк Эрдени Батур-Хунтайжинин төртүнчү уулу Онцон Тайжи 1667-ж. тартып **«Хиргис» (Кыргыз)** ээлигин башкарып калды. Демек, Ойрот хандыгында 1703ж. чейин эле “Кыргыз отогу” (“Кыргыз аймагы, жери”, “Кыргыз башкаруу бирдиги”) болгон деген көз карашты айтууга болот. Себеби, енисей кыргыздары Жунгарияга 1703-ж. сүрүлгөн.

Халхас-монголдордун да курамында байыркы жана тектүү деген “кыргыз” уругу бар. Монгол илимпоздорунун пикирлерине караганда халхастардын ичиндеги «хиргис» этнокомпоненти монголдордун курамына Чынгыз-хандын тушунда эле киришип, XVI к. чейин чингизид-ноёндор тарабынан бөлөк башкарылган. XVI к. кийин “хиргистер” Түмэн хан сайн-нойон (Чынгыз-хандын тукумдары Онооху уйзэндинин уулу) башкаруусуна өткөн.

Учурда халха монголдордогу этностордун бири болгон миянгаттардын ичинде (мингат) *кыргыз* (“*хиргис*”) деген уруу бар. Бул уруунун курамы негизги үч уруктан турат: Алар монгол тилинин ыңгайына карата “*шар хиргис*”, “*хар хиргис*”, “*мөдөн хиргис*” (*сары кыргыз, кара кыргыз, дарак же жыгач кыргыз*) деген урук аталыштарын алып жүрүшөт. “*Дарак кыргыз*” дегени, “*токойлуу аймактын кыргыздары*” маанисин туюнтат. XIX к. аягы, XX к. баш чендерине чейин “хара хиргистер” – “хайрхан” же “хайраханга” сыйынышса, “шар хиргистер” – “эхийин ууд” же “энеге” сыйынышкан. Балким, бул Умай-энеге сыйынууну түз чагылдырса керек. “Мөдөн хиргис” – “мөдөн” – дарак маанисин туюнтуп, ошол эле учурда даракка сыйынуунун шамандык идеясын чагылдырат. Борбордук Азиядагы түрк-моңгол элдеринин ичинен “Хайрхан” же “Хайраханга” сыйынуу кыргыздарга гана мүнөздүү көрүнүш болгон. Бул топтогу кудайларга (Хайрахан) арнашып, тору атты (монг. кёк боро) курмандыкка чалышкан.

“Кыргыз” уруктары кенири жайылган Баянхонгор аймагы. Монголия.

Демек, миянгаттардын курамына кирген кыргыздар өздөрүнүн байыркы динин унутушкан эмес дегенге толук болот. Мисалга, миянгаттар чыккан жараны, жарадар болгон денени кыргыздарга көрсөтүшпөйт экен. Эгерде кыргыз (хиргис) бул чыккан жараны көрүп калса, анда анын ооруусу күчөйт, кыргыздын көзү тиет (“шаман дининде – кара ишеним” деп коюшат) деген ишеничте болушкан. Миянгаттардын башка уруктары Көк Теңирге арнап ак боз атты жана көк түстүү койду курмандыкка чалышканы малым. Бул мисал, кыргыздардын миянгаттардын (монголдордун) курамына сиңип кетпегенин чагылдырат десе болчудай.

Монгол тилдүү буряттардын ичинде кудиндик этнотерриториялык этникалык топ бар. Бул этнотерриториялык топ Россиянын Иркутск облусунун Голоустной дарысынын өрөөндөрүн, Куда, Мурина, Китая дарыяларынын агымдарына карата жашашат. Ушул этникалык топтун ичинде *“хан хирхис”* аттуу ири урук бар экендиги маалым (Балдаев С.П. Родословные легенды и предания бурят. - Улан-Удэ, 1970).

Төмөндө Монгол Эл Республикасынын Баянхонгор аймагынын калкынын курамындагы *«хиргис» (кыргыз)* этнониминин сомондор боюнча таралуу ареалы берилди:

Баянхонгорский аймак

1. Баян-Овоод: Урианхан, сартуул
2. Галуутад: Урианхан, найман, олхунуд, сартуул, хошууд, уйгад өөлд, **хиргис**, завар
3. Эрдэнэцогтод: Урианхан, өөлд, хошууд, **хиргис**
4. Баян-Өндөрт: бэсүд, хошууд
5. Баянцагаанд: бэсүд, хошуул

6. Гурванбулагт: сартуул, хошууд, **хиргис**
7. Жаргалангад: сартуул, урианхан
8. Заг суманд: сартуул, хошууд, уйгад. урианхан
9. Баацагаан: сартуул, хошууд, **хиргис**
10. Баянцагаанд: сартуул, хошууд
11. Бууцагаан: харчин, хошууд, бидэгүүн. **хиргис**
12. Богд суманд: харчин, өөлд
13. Хүрээмаралд: харчин, хошууд, **хиргис**
14. Өлзийтэд: өөлд, хошууд, **хиргис**
15. Баянлигт: өөлд, хошууд, **хиргис**
16. Бөмбөгөрт: хорхой нүдтэн. хошууд
17. Баянбулагт: хошууд. бидэгүүн, **хиргис**
18. Жинстэд: **хиргис**
19. Шинэжинст: хошууд

Монгол тили менен берилген бул маалымат кыргыздардын монгол тилдүү этностордун (халха монголдору) этникалык тарыхына тийгизген зор таасирин чагылдырат.

1.5. Башка аймактарда кездешкен «кыргыз» этнокомпоненттери

«Кыргыз» этнокомпоненти бүгүнкү Тажикстандагы тажиктердин курамынан да кездешери аныкталган. «Авлоди кыргыз» (тажик.-иранча «авлоди» - «ата-теги» маанисин туюнтат) уруулары Гиссар, Яван, Канабад, Көкташ, Куляб, Гарм ж.б. жерлерде бар экендиги байкалган (Маанаев 1969, 28). «*Авлоди кыргыз*» уруулары Түштүк Тажикстандагы (Хатлон, мурдагы Коргон-Төбө облусу) кесамир, карлук, барлас, катаган, могол ж.б. этнографиялык топтордун ичинен да кездешерин иликтөөчүлөр белгилеп жүрүшөт (Кармышева 1974, 16-56). Бул маалыматтар кыргыздардын Каратегин-Памир, Куляб, Коргон-Төбө (Хатлон), Түндүк Афганистандын аймактарын эзелтеден мекендеген деген илим адамдарынын тыянактарын бекемдейт. Мисалы, XIX к. Бухара эмирлигине

караган Зеравшанда кыргыздар жашаган 20 айыл «алты арык кыргыз» деген ат менен белгилүү болушкан (Маанаев 1969, 31). Өзгөчө, Орто Азиядагы хандыктарда отурукташкан жана көчмөн, жарым көчмөн элдер өткөн чек араларда арык салуу салтуу көрүнүш болгон. Арык же суу чыгаруу болочок чек араны белгилөө, тактоо дегенди туюнткан. Отурукташууга өткөн кыргыздар өздөрү жашаган аймактын чек арасын тактоо, жайгашкан сугат жерлерге менчикке ээ болуу үчүн атайын арык казышып, суу чыгарышып, ошол жерлерге өз урууларынын энчилүү аттарын ыйгарышкан. Бул сыңары жер-суу аталыштары кыргыздар менен отурукташкан (өзбектер, тажиктер) башка элдердин чек аралаш жерлеринде көп санда учурайт. Демек, бул маалыматтардан Зеравшан түздүгүнүн бир бөлүгүнүн кыргыздардын ээлигине киргендигин билүүгө болот. Кошуна турган Казакстан, Өзбекстан, Тажикстандын юрисдикциясындагы жерлерде Кыргыз-Арык, Кыргыз-Махалла (айылы, көчөсү), Кыргыз-Кыштак, Кыргыз-Сай ж.б.у.с. жер-суу аттары абдан көп учураары белгилүү.

«Кыргыз» этноними же урук аталыштары казак-аргындын курамынан кездешери аныкталган (Кузеев 1974,360). Мындан сырткары, айрым маалыматар боюнча казактын улуу жүз уруулук тобунун ичинде «кыргыз» этноними кезигерин тастыктайт. Кээ бир маалыматтарда Казакстандын Павлодар аймагындагы компактуу түрдө жашаган «кыргыз» уруктары XIX к. Чүй өрөөнү жана ага чектеш жерлерден сүрүлгөн кыргыздардын бир бөлүгү катары баяндалат.

Астрахань ногойлорунун ичинде «кыргыз-бурут» аттуу уруу бар экендиги катталган. Айрым иликтөөчүлөрдүн пикирлеринде (И.Героги, Т.А.Трофимов) «кыргыз-буруттар» бул аймака 1758-ж. калмактардын акыркы толкуну менен келгендиги баяндалат. 1782-ж. «увачалык бурут-татарлардын» ичинде жүргүзүлгөн каттоодо калмактардан бөлүнүп чыккандардын саны 350, анын ичинде утар-булагаттардын курамында 200, калгандары болсо, ногой-карагаштардын курамдарына жуурулушкан. Акыркылар ногой-утарлардын ичинде эң сыйлуу, ак сөөк «кыргыз» уругун түзүшөт (Викторин 1998,225-229)

«Кыргыз» этнонимии Крым жарым аралындагы татарлардын курамында (крым татарлары) «бүйүк кыргыз» (улуу же чоң кыргыз), «кичиг кыргыз» (кичүү кыргыз) сакталып келерин профессор В.Я.Бутанаев тастыктап келет. XVII – XVIII кк. Енисейдеги Кыргыз өлкөсүнүн (орус булактарында дал ушундай аталчу) административдик-аймактык бөлүнүүсүндө Алтысар деп аталган улустун экинчи аталышы “Чоң кыргыз” деп аталганы маалым (Бутанаев 1998,34). Ушул эле этникалык аталыш кыргыздын мундуз, канды урууларында “чоң кыргыз” формаларында кездешери такталган (Тажикстан, Жерге-Тал району, Жалал-Абад облусу, Сузак району, Чангыр-Таш айылы).

“Кыргыз” этнотопонимдери Түштүк Молдованын аймактарынан кездешет. Бул энчилүү аттар (Кыргыз, Кыргыз-Кытай) дарыялардын аттары (гидроним) катары белгилүү (Баскаков 1964,48-49). Мындан сырткары, ушул эле аймактагы Ак Маңгыт, Джалаир (кыргызча – Жалайыр), Кара-Кытай, Кара-Найман, Керейд (кыргызча – Керейит), Комрат (кыргызча – Коңурат), Копчак (кыргызча – Кыпчак), Костамгалия (кыргызча – Кош тамгалы), Манкыд (кыргызча – Мангыт), Найман, Токуз (кыргызча – Тогуз) ж.б.у.с.эскерилген этнотопонимдердин бүгүнкү кыргыз урууларынын ичинде параллелдери кездешет. Белгилүү түрколог Н.А.Баскаковдун пикиринде бул этникалык маанидеги жер-суу аталыштары (этнотопонимдер) XI-XII кк. эле белгилүү болгон (Баскаков 1964,51). “Кыргыз” этнокомпоненттери Кара Деңиздин түндүк жээктерине IX-X кк. огуз тилдүү печенек (печенег) уруулук бирикмесинин негизги толкуну менен журт которуп барып калуусу ыктымал. Бул аймактарда печенектерден башка огуз тилдүү торк, каспич, берендей, уз ж.б. уруулук бирикмелер болгондугуна да тарых күбө. Азыркы учурда аталган аймакта айрым автономиялык укуктарга ээ болгон, административдик борбору Комрат шаары болгон түрк тилдүү гагауздар (Гагаузия) жашашат. Айрым илимий адабияттарда гагауздарды “көк огуздар” деп да атап жүрүшөт.

Пайдаланылган булактардын жана адабияттардын тизмеси:

- Абдракунов Т. Бабалардан калган сөз. -Фрунзе, «Илим», 1990.
- Балдаев С.П. Родословные легенды и предания бурят. - Улан-Удэ, 1970.
- Баскаков Н.А.,Тошчакова Т.М. Ойрато-русский словарь.-М.:1947. -312 с.
- Баскаков Н.А.Энтонимы алтайцев, киргизов, тувинцев и хакасов как источник этногенетических связей этих народов между собой//Ономастика Киргизии. -Вып.І.-Фрунзе, «Илим», 1985. - С.19 -25.
- Бутанаев В.Я. Историческая судьба енисейских кыргызов по данным фольлора народов Южной Сибири\\ВЭКИН. –Фрунзе, 1989.
- Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIXвв. -М.: 1990. -272 с.
- Бутанаев В.Я. Происхождение хакасских родов и фамилий. - Абакан, 1994. - 92 с.
- Бутанаев В.Я. Об этническом имени хакасов в эпоху позднего средневековья//Археология и этнография Южной Сибири. - Барнаул, 1984. - С.134-138.
- Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Хакасские родословные. -Абакан, 1996, -164 с.
- [Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов.](#)
- Абакан, 2000. - 272 с.
- Бутанаев В.,Бутанаева И.И. Хакасский исторический фольклор. -Абакан, 2001. - 287 с.
- Бутанаев В.Я. Топонимический словарь Хакасско-Минусинского края. - Абакан, 1995. - С.189-192.

- Бутанаев В.Я. История Хакасии. Курс лекций. –Абакан, 2009. – 576 с.
- Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. Проблемы кочевого хозяйства. -М.: «Наука», 1972. -313 с.
- Иванов М.С. Предание о роде Кыргыз//Мифология народов Якутии. –Якутск, 1980. –С.65
- История Тувы. М., 1964. Т.1.
- Исторические предания и рассказы якутов. Ч.1, 1960, 94.
- Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских киргизов -Абакан, 1948. -78 с.
- Длужневская Г.В. Памятники енисейских кыргызов в Туве (IX-XII в). –М., 1985.
- Древнетюркский словарь - Л.: «Наука», 1969. - 676 с.
- Дьяконова В.П. Материалы по шаманству южных тувинцев» (Итоги полевых исследований Института этнографии АН СССР за 1971 год. М., 1972
- Дулов В.И. Социально-экономическая история Тувы в 19- нач. 20 вв. –М., 1956.
- Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М.:»Наука», 1976.- 356 с.
- Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. М.:«Наука», 1974. - 570 с
- Маанаев Э.Ж. Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхынан. –Фрунзе, «Илим», 1969. – 123 б.
- Молдобаев И.Б. “Манас”-историко-культурный памятник киргизов. - Бишкек, 1995. - 312 с.
- Потанин Г.Н. Очерки северо-западной Монголии» в четырёх томах СПб., 1883.
- Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. –М., 1867.
- Радлов В.В. Предисловие//Манас.Героический эпос кыргызского народа. 1989. –С.6.
- Сапалова Д. Якуты и кыргызы этнокультурные параллели и особенности//Автореф. канд. дисс. - Хабаровск, 2010.
- Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. -Кызыл, 1971. - 485 с
- Чороев Т.К. Некоторые сведения по истории раннесредневековых тюркских этносов Восточного Туркестана// Этнокультурные процессы в Южной Сибири и Центральной Азии в I-II тысячелетии н.э. - Кемерово, 1994. - С. 96-102.
- Чоротегин Т. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии до монгольского времени. –Бишкек, 1995. - 204 с.
- Чоротегин Т. Об истоках киргизской государственности//Эхо событий. –Б.: 1997. - С. 3-4.

Проф. Каратаев О.К.